

بایسته‌های نسخه‌پژوهی در موضوعات قرآنی و حدیثی؛ نسخه‌یابی، روش‌شناسی تصحیح و منابع کارآمد

فرزین حبیب‌زاده (دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی تهران)

f.habibzadeh@atu.ac.ir

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۶)

چکیده

احیا و انتشار متون خطی در حوزه علوم اسلامی، از مهم‌ترین راه‌هایی شناسایی و شناساندن فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی است. این حوزه مطالعاتی، از امور ارزشمند علمی-پژوهشی است که اغلب بر پایه «تحقیق»، «تصحیح»، «نقد» و «ترجمه»، بنیان نهاده شده است. تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی سبب می‌شود تا گنجینه‌ای از علوم، احیا و از این رهگذر نکته‌های علمی ناب که پیش از آن از دید و دسترس همگان دور مانده، به شکل قابل استفاده‌ای در اختیار اهل علم قرار گیرد. برای این منظور لازم است پژوهشگران مطالعات قرآنی و حدیثی، ضمن شناسایی نسخه‌های خطی، به احیا و انتشار شایسته میراث گذشتگان همت گمارند. مسأله اساسی پژوهش پیش‌رو، چگونگی نسخه‌پژوهی در موضوعات قرآنی و حدیثی و تبیین بایسته‌های آن در سه محور کلی «نسخه‌یابی»، «روش‌شناسی تصحیح» و «منابع کارآمد» است. حاصل این که، نسخه‌پژوهی موضوعات قرآنی و حدیثی، از ضرورت‌های پژوهش علمی در عصر حاضر به شمار می‌آید و از همین روی، بایسته است پژوهشگر و مصحح نسخه‌های خطی، ضمن آشنایی با مراحل نسخه‌یابی و نسخه‌پژوهی، روش تصحیح انتقادی متن را به کار بندد و از منابع کارآمد در این زمینه بهره‌مند شود. کلیدواژه‌ها: نسخه‌پژوهی، نسخه‌یابی، روش‌شناسی تصحیح.

۱- مقدمه

واضح است که نسخه‌های خطی نمایاننده فرهنگ پرمایه اسلام و ایران و در حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ مسلمان در طول قرن‌ها کوشش علمی و فرهنگی است. این گنجینه‌های گران‌ارج، عامل ترویج و انتقال علوم و معارف نسل گذشته به نسل‌های آینده است. بر عهده هر نسلی است که این میراث پراج را پاس دارند و برای شناخت و شناساندن تاریخ، فرهنگ، ادب و سوابق علمی و دینی خود، به احیا و بازسازی آن ذخایر مکتوب اهتمام ورزند.

مکتوبات کهن بازمانده از گذشتگان و به عبارتی، نسخ خطی ایرانی - اسلامی، میراث علمی و عامل پیوند فرهنگی و اجتماعی میان ملل مختلف است و آگاهی از این آثار و محتوای آن موجب می‌شود که هر ملتی به ذخایر فکری و معنوی و غنای فرهنگ ملی و دینی خود پی ببرد. هر محقق پرسشگر و پژوهشگر دغدغه‌مند، به خوبی آگاه است که نسخه‌های خطی فارسی و عربی، نمودار هویت و حیثیت ایرانی و فارسی‌زبانان جهان است و بی‌توجهی به احیا و تصحیح این نگارش‌ها، منجر به بی‌اعتنایی به پاره‌ای از پاره‌های تن تمدن اسلامی و هویت ملی و دینی ایرانی - اسلامی خواهد شد.

از آنجا که در کتابخانه‌های خطی ایران و جهان، متون خطی بسیاری در علوم و معارف اسلامی، به ویژه موضوعات قرآنی و حدیثی، بر جای مانده است و مشخصات و خصوصیات این متون از طریق فهرست‌های منتشر شده از سوی این مراکز، منتشر شده است، ضروری است که پژوهشگران مطالعات دینی و اسلام‌شناسی، فرصتی از مطالعات و پژوهش‌های خود را به شناسایی، تصحیح و احیا این آثار گرانبها اختصاص دهند. در این میان، شایسته است مصحح محقق، ضمن آشنایی با «بایسته‌های نسخه‌پژوهی» در موضوعات قرآنی و حدیثی، «مراحل نسخه‌یابی»، «روش‌شناسی تصحیح» و «منابع کارآمد» را بشناسد و در نهایت، به تصحیح و انتشار نسخ خطی قرآنی و حدیثی اهتمام ورزد.

مقاله حاضر با توجه به ضرورت مسأله نسخه‌پژوهی در موضوعات قرآنی و حدیثی، بایسته‌های نسخه‌پژوهی را به روش توصیفی و تحلیلی در سه محور اساسی مورد بررسی و مذاقه قرار داده و با هدف تبیین هر یک از مراحل «نسخه‌یابی»، «روش‌شناسی تصحیح» و «منابع کارآمد» به نگارش درآمده است. در مورد پیشینه این، موضوع لازم به ذکر است که نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «ضرورت تصویب درس تحقیق و تصویب نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی» در مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، شماره دهم، سال ۱۳۹۹، به پیشینه و اهمیت تصحیح نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی و ضرورت تصویب واحد درسی تحقیق و تصحیح متون خطی پرداخته است و سرفصل‌های پیشنهادی برای آن ارائه داده است.

۲- نسخه‌یابی

«نسخه‌یابی»^۱، اولین و مهم‌ترین مرحله تصحیح و تحقیق نسخ خطی است.^۲ برای دسترسی به نسخه‌های موجود در مراکز و کتابخانه‌ها و جمع‌آوری اطلاعات در مورد ویژگی‌هایی محتوایی و ساختاری نسخه‌ها و همچنین نسخه‌بدل‌ها، لازم است به فهرست‌های منتشرشده در این زمینه مراجعه کرد.^۳ به گفته یکی از محققان، «برای جستجوی کامل از مخطوطات و نسخه‌های موجود از آن، رجوع به فهرس چاپ‌شده کافی نیست، بلکه باید به کسانی که آشنایی با کتابخانه‌های خصوصی دارند رجوع شود، چه کتابخانه متعلق به خودشان باشد یا به دیگری. مخطوطاتی در این خزائن هست که کسی از آن‌ها آگاهی ندارد و در فهرستی هم ثبت نشده است» (جواد، ۱۳۷۷: ۹۹).

انتخاب و اطلاع از نسخه‌های خطی، مانند انتخاب موضوع برای یک کار علمی و تحقیقی، یکی از مراحل مهم در تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی به شمار می‌رود. برای این‌کار، به فهرست‌هایی که توسط مراکز مختلف، از جمله کتابخانه‌ها، دانشگاه‌ها و ... در قالب کتاب منتشر شده‌اند، باید مراجعه کرد. فهرست نسخ خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی در ۳۸ مجلد^۴ و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی در ۵۴ جلد،^۵ از مهم‌ترین آن‌ها در ایران است.

۱. به جستجو و بررسی نسخه‌های خطی موجود یک متن که برای این منظور می‌باید به فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های دنیا مراجعه کرد، به طور عام «نسخه‌شناسی» گفته می‌شود. مراحل سه‌گانه نسخه‌شناسی عبارت‌اند از: نسخه‌شناسی توصیفی (جستجو و بررسی فهرست‌ها)، نسخه‌شناسی تاریخی (شناخت کهن‌ترین نسخه‌ها) و نسخه‌شناسی تطبیقی (تشخیص صحیح‌ترین و اصیل‌ترین آنها) (ن.ک. عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۵ و ۶؛ و برای آگاهی بیشتر در مورد مراحل سه‌گانه نسخه‌شناسی، ن.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۳۳-۳۵۶؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹: ۳۵ و ۳۶).

۲. منجد در کتاب قواعد تحقیق المخطوطات بحث مفیدی درباره نحوه صحیح گردآوری و ترتیب نسخه‌ها بیان داشته‌اند که مطالعه آن، به محققان فعال در حوزه تصحیح متون خطی، توصیه می‌شود (ن.ک. المنجد، ۱۹۸۷: ۱۲-۱۴). مرحله اول در تصحیح متون فارسی و به طور کلی متون، استقرای نسخه‌هاست تا معلوم شود از آن کتاب چند نسخه موجود است و این نسخه‌ها در چه زمانی نوشته شده‌اند (ن.ک. بینش، ۱۳۵۴: ۴۱۶).

۳. یکی از محققان، فهرست‌کردن نسخه‌های خطی را امری مشکل‌دانسته و اموری را که در این کار باید به آن توجه شود را بیان نموده است (ن.ک. رنجبر، ۱۳۸۷: ۴۸). در مورد فهرست‌نویسی نسخ خطی، کارکردها، اصول و قواعد کلی آن و همچنین شیوه‌ها (سنّتی، میانه و مدرن) و انواع فهرست‌های نسخ خطی (۱- بر اساس نوع اطلاعات هر اثر: تحلیلی- انتقادی، موضوعی، تاریخی؛ ۲- بر اساس کیفیت تحقیق فهرست‌نگار: نام گو، توصیفی، توصیفی- تحلیلی) (ن.ک. عظیمی، ۱۳۸۹: ۹۷۸).

۴. انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

۵. انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

علاوه بر این‌ها، فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا)، توسط مصطفی درایتی، زیر نظر سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران تدوین شده و ۳۰۰ هزار نسخه از نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های ایران را که مربوط به سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۹۰ است، دربرگرفته و در این اثر معرفی شده است. فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) نیز به کوشش مصطفی درایتی در دوازده جلد تدوین شده است و انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی آن را منتشر کرده است.

به باور یکی از محققان، برای شناختن نسخه‌های خطی و کسب اطلاع از محل نگهداری آن‌ها و تعداد نسخ موجود، بهترین وسیله، فهرست کتب خطی فارسی، تألیف احمد منزوی، و فهرست‌های تهیه شده توسط محقق ارجمند محمدتقی دانش‌پژوه و سایر فهرست‌های موجود از جمله فهرست نسخ خطی چارلز امبروز استوری است (ن.ک: ستوده، ۱۳۸۶: ۴۴۴).

مؤلف مرجع‌شناسی و روش تحقیق، فهرست کتب خطی احمد منزوی را که در دو بخش «کتابشناسی» و «نسخه‌شناسی» است، کاری متفاوت با دیگر فهرست‌ها دانسته و امتیازات بی‌شماری برای آن برشمرده است. فهرست نسخه‌های خطی منزوی در ۶ جلد چاپ شده است. جلد یکم این فهرست که شامل «تفسیر»، «قرائت قرآن» و «درباره قرآن» و موضوعات دیگر است، در سال ۱۳۴۸ منتشر شده است (ن.ک: همان: ۱۹۱ و ۱۹۲).

محمدتقی دانش‌پژوه نیز یکی از افرادی است که در زمینه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، خدمات بسیار ارزنده‌ای انجام داده است.^۱ جهانی‌بودن خدمات دانش‌پژوه یکی از ممیزات برجسته زندگی علمی اوست. فهرست‌هایی که دانش‌پژوه از نسخه‌های خطی و میکروفیلم‌ها منتشر کرده است، مرجع مسلم در تحقیقات اسلامی و ایرانی به شمار می‌رود و از جهت معرفی تعداد زیادی از نسخ خطی و مخصوصاً نسخ ناشناخته، مکمل فهرست‌های دیگر است. دانش‌پژوه، مجموعه‌ای از فهرست‌های مربوط به بیست و پنج کتابخانه ایران و چهل و چند کتاب-های ممالک دیگر (آمریکا، شوروی، هندوستان، پاکستان، افغانستان، ترکیه، فرانسه، انگلیس،

۱. درباره شخصیت علمی و مطالعات نسخه‌شناسی این مصحح عالی‌قدر متون عربی و فارسی، بزرگ‌ترین نسخه-شناس و فهرست‌نگار معاصر، به مقاله شارل هانری دوفوشه کور، استاد بخش مطالعات ایرانی دانشگاه سوربن که به یاد محمدتقی دانش‌پژوه به نگارش درآمده است و توسط علی اکبر خان محمدی به فارسی ترجمه شده است (مجله آینده میراث، سال اول، شماره دوم) مراجعه کنید.

هلند، عربستان سعودی) و ده مجموعه خصوصی مهم را تألیف و نشر کرده است؛ به نحوی که این فهرس، معرّف حدود پنجاه هزار نسخه خطی است (ستوده، ۱۳۸۶: ۱۹۵-۱۹۷).

علاوه بر مراکز مهمی که گنجینه ارزشمند نسخه‌های خطی دارند و فهرست‌هایی از این آثار را در اختیار علاقه‌مندان قرار داده‌اند، کتابخانه‌ها و مراکز دیگری مثل کتابخانه ملی ملک، کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام، کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام نجف (علامه امینی)، کتابخانه عمومی آیت‌الله گلپایگانی رحمته الله، کتابخانه مروی، کتابخانه مسجد اعظم قم، کتابخانه مبارکه فیضیه قم، کتابخانه وزیری یزد، کتابخانه سپهسالار، کتابخانه اهدایی سید محمد مشکات و ... نیز، نسخه‌های خطی موجود را فهرست نموده و به چاپ رسانده‌اند (ن. ک: فدائی، ۱۳۸۶: ۲۶۵-۲۸۱). برخی از محققان، از فهرست‌های نسخ خطی نیز فهرست‌هایی تهیه کرده و به عبارتی، «فهرست فهرست‌های نسخه‌های خطی» را تنظیم کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا، ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه، ۱۳۳۷.
۲. فهرست‌های چاپ‌شده در ایران و خارج از ایران، احمد منزوی، جلد چهارم، فهرست نسخه‌های خطی، تهران، ۱۳۴۹.
۳. کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی؛ پاکستان، سید عارف نوشاهی، مجله کتابداری (نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه)، دفتر هشتم، تهران، ۱۳۶۰.
۴. نگرشی جامع بر جهان کتاب‌شناسی‌های ایران، غلامحسین تسییحی، تهران: انتشارات نیما، ۱۳۶۵.
۵. دلیل فهرس المخطوطات، المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية، اردن: ۱۴۰۵ هـ.ق (ن. ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۷۵).

سایت‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی بسیاری نیز در ایران و خارج از ایران، اطلاعات مفیدی از نسخه‌های خطی موجود در مراکز و مؤسسات مختلف را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. در بسیاری از این پایگاه‌ها، امکان جستجوی نام کتاب، مؤلف و محل نگهداری نسخه خطی وجود دارد. سایت کتابخانه مجلس شورای اسلامی (majlislib.com)، سایت کتابخانه ملی ایران (nail.ir)، سایت کتابخانه آستان قدس (aqlibrary.org)، سایت کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (marashilibrary.com)، سایت میراث مکتوب (mirasmaktoob.ir)، سایت «کدنا»

کتابخانه دیجیتال نسخه‌های خطی و اسناد شرقی (zakhair.net)، سایت آقابزرگ تهرانی (aghabozorg.ir)، بانک نسخ خطی الجواد؛ مؤسسه فرهنگی الجواد (aljavad.org)، سایت بساتین (manuscripts.ir)، پایگاه اطلاع‌رسانی نسخ خطی ایران (manuscripts.scict.ir)، سایت اطلاع‌رسانی و پژوهش در عرصه متون کهن (bayaz.net)، سایت حامیان نسخ خطی (hamian.com)، بانک اطلاعات نسخ خطی فارسی (knowledgebase.icor.ir) از جمله این سایت‌ها هستند که می‌توان نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران را به راحتی در آن‌ها جستجو و تهیه کرد.^۱

امروزه در کتابخانه‌های خطی بسیاری در ایران و جهان، گنجینه‌هایی ارزشمندی از نسخه‌های خطی در الهیات و علوم مختلف اسلامی، به ویژه علوم مرتبط با قرآن و حدیث وجود دارند که خوشبختانه فهرست بسیاری از این متون خطی منتشر شده و در اختیار علاقمندان و متخصصان حوزه نسخه‌پژوهی قرار گرفته‌اند. پژوهشگر نسخ خطی، برای شناسایی و یافتن نسخه‌های متعدد این آثار، ناگزیر باید به این فهرست‌ها مراجعه کند. بسیاری از کتابخانه‌هایی که نسخه‌هایی خطی در آن‌ها موجود است، اقدام به معرفی نسخه‌ها و شناساندن آن‌ها، در قالب مجموعه‌هایی با عنوان «فهرست نسخه‌های خطی» کرده‌اند. در ادامه به چند مجموعه مهم از این فهرست‌های منتشر شده، اشاره می‌شود. فهرست‌های مهم داخلی عبارت‌اند از:^۲

۱. الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی؛^۳
۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عبدالحسین حائری؛^۴

۱. برای آشنایی بیشتر با این سایت‌ها، ن.ک: فدائی، ۱۳۸۶: ۲۱۸-۲۲۰ و ۲۹۵.

۲. برای ملاحظه تعداد بیشتری از فهرست‌های نسخه‌های خطی ایران و کشورهای دیگر، ن.ک: مسجدی، ۱۳۹۷: ۲۱۵-۲۲۵؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹: ۴۸-۵۰.

۳. برای آشنایی بیشتر با شخصیت و آثار شیخ آقابزرگ، به ویژه کتاب الذریعة ایشان، به کتاب ارزشمند زندگی و آثار شیخ آقابزرگ تهرانی، تألیف محمدحسین حسینی جلالی، ترجمه: محمدعلی احمدی ابهری که توسط انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به چاپ رسیده است، مراجعه کنید.

۴. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ضمن نگهداری و تهیه نسخ خطی، در سال‌های اخیر تلاش‌هایی شایسته‌ای در زمینه تصحیح، احیا و نشر آن‌ها داشته است. گنجینه بهارستان، عنوان مجموعه‌ای است شامل تصحیح رساله‌های کم‌حجم خطی در موضوعات مختلف که از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی منتشر می‌شود. این مجموعه در قالب هشت موضوع عرضه شده است: «علوم قرآنی و روایی»، «حکمت (منطق، فلسفه، کلام و عرفان)»، «فقه و اصول»، «اخلاق»، «ادبیات فارسی»، «ادبیات عرب»، «تاریخ و جغرافیا»، «علوم و فنون (ریاضیات، نجوم، پزشکی و...)».

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دایرة المعارف اسلامی، احمد منزوی؛
 ۴. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه؛
 ۵. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، سید احمد حسینی اشکوری؛
 ۶. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، سید عبدالله انوار؛
 ۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، محمدآصف فکرت؛
 ۸. فهرست نسخ خطی کتابخانه سلطنتی، بدری آتابای؛
 ۹. فهرستگان نسخه‌های خطی (حدیث و علوم حدیث شیعه)، علی صدرایی خویی.
- فهرست‌های مهم خارجی عبارت‌اند از:
۱. فهرست‌های فؤاد سزگین، استوری، بروکلمان، پرچ و ... (از مهمترین فهرست‌ها)؛
 ۲. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی پاریس (نسخه‌های خطی)، فرانسیس ریشار (از فهرست‌های قابل توجه در این زمینه است.)؛
 ۳. فهرست نسخ خطی موزه بریتانیا، دکتر چارلز ریو؛
 ۴. فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه سلطنتی وین، ویلیام پرتسچ؛
 ۵. فهرست نسخ خطی کتابخانه بودلین، ساشو و هرمان اته؛
 ۶. فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین، نوشته ایرج افشار و موزه انگلیس؛
 ۷. فهرست کتابخانه کنگره آمریکا؛^۱
 ۸. فهرست‌های دارالکتب المصریة در قاهره؛
 ۹. فهرست کتب موزه بریتانیا؛
 ۱۰. فهرست کتابخانه ملی برلین؛
 ۱۱. فهرست مخطوطات اوقاف بغداد؛
 ۱۲. فهرست کتابخانه موزه عراق؛^۲
- در امریکای شمالی، کتابخانه دانشگاه مک گیل کانادا، نیز مجموعه‌های غنی نسخ خطی اسلامی وجود دارد که مشهورترین این نسخ در کتابخانه ویلیام آلز در دانشگاه مک گیل نگهداری می‌شود.

۱. برای موارد ۱ تا ۷ فهرست‌های مهم خارجی، ن.ک: فدائی، ۱۳۸۶: ۱۴۳-۱۴۵.

۲. برای موارد ۸ تا ۱۲ فهرست‌های مهم خارجی، ن.ک: جواد، ۱۳۷۷: ۹۹.

نسخه‌های خطی اسلامی دیگری که متعلق به مجموعه دکتر کیسی ای. وود بوده نیز در این کتابخانه نگهداری می‌شود.^۱ کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی مک گیل وابسته به دانشگاه مک گیل که در سال ۱۹۵۳ توسط پورفسور کنترل اسمیت تأسیس شد، در تبادل افکار و عقاید بین غرب و جهان اسلام نقش مهمی را ایفا می‌کند. این کتابخانه بالغ بر ۸۱۰۰۰ جلد کتاب در موضوعات دین، فرهنگ و تمدن اسلامی است و ۱۸۸ نسخه خطی به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی دارد که بیشتر آن‌ها درباره الهیات، فقه، تفسیر، عرفان، اخلاق، معانی، بیان، صرف و نحو است. علاوه بر این‌ها، مجموعه نفیس دیگری از نسخ خطی اسلامی در کانادا موجود است که در دانشگاه تورنتو نگهداری می‌شود و شامل نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی در موضوعات تاریخ، حقوق، عرفان، شعر و ادبیات است (ن.ک: همان: ۷۸ و ۷۹).

ستوده در کتاب مرجع‌شناسی و روش تحقیق، فضل تقدّم در تهیه فهرست مشترک نسخ خطی فارسی را از آن استوری، ایرانشناس فقید انگلیسی (م ۱۹۶۷) دانسته است. این محقق، کتاب خود را میان سال‌های ۱۹۲۷ تا ۱۹۵۸ م، منتشر کرد و در آن، نسخ خطی فارسی در علوم قرآنی، تاریخ، جغرافیا، علوم ریاضی و ... را معرفی کرد. نخستین کسی که به ترجمه بخشی از کتاب استوری اقدام کرد، عباس اقبال بود که بخش علوم قرآنی را ترجمه کرد. این ترجمه در دفتر نخستین نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران چاپ شده است. تقی بینش نیز بخش‌هایی از کتاب استوری را به فارسی ترجمه کرده است (ن.ک: ستوده، ۱۳۸۶: ۱۹۰).

در حوزه قرآن و حدیث باید از فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآن در ایران از احمد منزوی یاد کرد که فهرستی جامع از نسخه‌های خطی علوم قرآنی را در خود جای داده است و با سه مشخصه تدوین شده است: بخش اول، شامل «اطلاعات کتاب‌ها درباره تفسیر و ترجمه قرآن»، بخش دوم، «کتاب‌های مربوط به قرائت قرآن» و در بخش سوم نیز به «معرفی منابعی که در باب قرآن نوشته شده»، اختصاص دارد. فهرست نسخ خطی کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات مؤسسه دارالحديث قم، اثری ارزشمند در زمینه فهرست نسخه‌های خطی در هشت موضوع قرآنی و حدیثی، به ویژه علوم حدیثی است که به تحقیق علی صدرایی خوبی منتشر شده است.

۱. نسخه‌های خطی اسلامی در کتابخانه‌های کانادا (مونترال و تورنتو)، شماره ۱۷ و ۱۸، ص ۷۴ و ۷۵. علاقه و توجه دکتر کیسی ای. وود به گردآوری نسخ خطی اسلامی، در اثر سفر به کشورهای اسلامی و دیگر کشورها، از جمله: ترکیه، سوریه، هند، مصر، لیبی و تونس پدید آمده بود. دکتر وود با کمک دکتر ایوانف، محقق روسی، توانست مجموعه‌ای نفیس از نسخ خطی اسلامی را گردآوری کند و سال‌ها بعد این مجموعه را به دانشگاه مک گیل اهدا کرد (ن.ک. جواد، ۱۳۷۷: ۷۶).

علاوه بر این‌ها، مجموعه‌ای ۱۵ جلدی مربوط به نسخه‌های قرآن و علوم قرآنی با عنوان فهرست دستنویس‌های علوم قرآنی در کتابخانه‌های ایران و برخی کتابخانه‌های جهان توسط یوسف بیک باباپور و سید حسین مرعشی منتشر شده است. در این اثر، ۳۶ هزار نسخه خطی فهرست شده است که از این تعداد، ۳۰ هزار نسخه مربوط به علوم قرآنی اعم از تفسیر، تجوید، قرائت، فقه القرآن، قصص القرآن و ... است و ۶ هزار نسخه دیگر نیز مربوط به قرآن-های دستنویس در کتابخانه‌های ایران و جهان است.^۱

لازم به یادآوری است که فهرست‌نگاران نسخ خطی، در تهیه فهرست‌های خود به دو اصل «کتابشناسی» و «نسخه‌شناسی» توجه داشته و فهرست‌های نسخ خطی را بر مبنای همین دو اصل تدوین کرده‌اند. در بخش کتابشناسی، اطلاعات ثابت و معین یک عنوان خاص از کتاب که جنبه موضوعی و محتوایی دارد را آورده‌اند و در قسمت نسخه‌شناسی، اطلاعات متغیر نسبت به نسخه‌های متعدد از یک عنوان کتاب خاص را که مشتمل بر قسمت‌های ظاهری و فیزیکی نسخه است، ذکر کرده‌اند (ن.ک: عظیمی، ۱۳۸۹: ۹).

مهم‌ترین مرحله در نسخه‌شناسی متن، «کشف ارتباط و پیوند نسخه‌ها با یکدیگر» و «سنجش میزان صحت و اصالت» آن‌هاست. این کار مستلزم آن است که مصحح، بخش‌های مهم و حساس متن را در نسخه‌های برگزیده با یکدیگر مطابقت دهد و با سبک و سیاق دیگر آثار مؤلف یا آثار هم‌خانواده آن (از حیث موضوع و تاریخ) مقایسه کند (ن.ک: عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۶).

یکی از کتاب‌هایی که در زمینه مراحل نسخه‌شناسی و نسخه‌یابی، مطالبی مفید و کاربردی ارائه کرده است، کتاب تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نوشته نجیب مایل هروی است. مطالعه بخش دوم کتاب که متضمن مطالبی نظیر سه مرحله نسخه‌شناسی به لحاظ تصحیح نسخه‌های خطی، شناخت توصیفی نسخ، نسخه‌شناسی تاریخی و معایب آن، نسخه‌شناسی تطبیقی و صعوبت و فایده آن، اهمیت نسخه‌های مکتوب پیش از ۸۰۰ هـ نسخه‌جویی و نسخه‌یابی است، در زمینه مباحث مقدماتی فن نسخه‌شناسی، بسیار سودمند و کارآمد است.

۳- روش‌شناسی تصحیح

آشنایی با علم نسخه‌شناسی (codicologie) و اصول و ضوابط آن، مقدمه ورود به امر تصحیح و تحقیق متون خطی است. از این رو، پیش از انتخاب یک متن برای تصحیح و

۱. این مجموعه ۱۵ جلدی توسط مرکز طبع و نشر قرآن کریم به چاپ رسیده است.

دست یافتن به نسخه‌های موجود آن، بایسته است که پژوهشگر و مصحح، یک آشنایی دقیق و علمی درباره نسخه‌شناسی و روش‌های تصحیح متون خطی به دست آورد. کتاب‌ها و مقالاتی که در زمینه نسخه‌شناسی و روش تصحیح متون خطی به نگارش درآمده‌اند، اغلب اصول و مبانی کلی نسخه‌پژوهی را ارائه داده‌اند و به همین جهت در رشته‌های مختلف علوم انسانی و اسلامی مورد استفاده و بهره‌برداری هستند.

علاوه بر این آثار که جزو منابع این زمینه تحقیقی و علمی به شمار می‌روند، لازم است اصول و ضوابط تصحیح متون خطی، متناسب با رشته‌های مختلف علوم تدوین و تألیف شود و در قالب منبع همان درس مورد مطالعه و تدریس قرار گیرد. بدیهی است که سبک و شیوه کار در هر یک از موضوعات علمی، متفاوت از دیگری است و هر مؤلف، روشی جز روش دیگری برمی‌گزیند. به عنوان نمونه، تصحیح یک نسخه خطی در موضوع قرآنی یا حدیثی، با تصحیح نسخه‌ای دیگر با موضوع نجوم یا ریاضی که بعضاً متضمن اشکال و جداول و مواردی از این قبیل است، تفاوت بسیاری دارد و تدوین قواعد و مبانی تصحیح، بایستی بر پایه این تفاوت‌ها در موضوعات و روش‌ها صورت گیرد.

علاوه بر این، انتخاب روش تصحیح و آشنایی با شیوه‌های تصحیح نیز از مراحل مهم و اساسی تصحیح و تحقیق متون خطی به شمار می‌رود که هر کدام دارای مزیت‌ها و نیز اشکالاتی هستند. در مورد اینکه بهترین روش برای تصحیح متن کدام است، نظرات گوناگونی بیان شده است.^۱

مسعود فرزاد در مقاله «روش علمی برای تصحیح متون»، عمل تصحیح را بر طبق «روش علمی» صحیح می‌داند و به این مطلب اشاره می‌کند که در تعریف روش علمی، اختلاف نظر وجود دارد (ن.ک: فرزاد، ۱۳۵۳: ۸۸۵). به اعتقاد این نویسنده، نخستین قدم علمی در تصحیح متون، آن است که توجه کنیم که کار به دو مرحله عمده مستقل که اولی، «جمع‌آوری» و دومی، «قضاوت» باشد، تقسیم می‌شود (ن.ک: همان: ۸۸۶).

تقی بینش نیز در مورد اختلاف نظر‌ها در این زمینه آورده‌اند: «با تمام پیشرفت‌ها و کوشش‌ها، هنوز توافق نظر به وجود نیامده است و کسانی که در کار تصحیح متون، سابقه یا تخصص دارند، نتوانسته‌اند وحدت نظر پیدا کنند. به این جهت اغلب نمونه‌های زشتی از

۱. اغلب مصححان و محققان در مقدمه‌هایی که بر کتاب‌های مصحح نوشته‌اند، روش خود در تصحیح متن را شرح داده‌اند. یادداشت خانلری در ابتدای کتاب‌های چاپ بنیاد فرهنگ و یادداشت آقای یارشاطر در آغاز سلسله متون فارسی بنگاه ترجمه و نشر کتاب، از بهترین نمونه‌های بیان روش تصحیح متون است (ن.ک. بینش، ۱۳۵۴: ۳۹۷).

برخورد سلیقه یا طرز فکر دیده می‌شود که گاهی کار را به شتم و غیض و هتک می‌رساند و موجب تأسف و تأثر علاقه‌مندان می‌شود» (بینش، ۱۳۵۴: ۳۹۵).

زرین‌کوب در توضیح بایسته‌های نقد و روش صحیح تصحیح متون می‌گوید: «آنچه نزد محققان مسلم است، این است که در نقد متون باید قطعاً و حتماً از تصحیحات قیاسی و اصلاحات استحصانی خودداری کرد و نباید توقع داشت که اجتهادات شخصی و احتمالات فردی ذوقی منتقد را، همه خوانندگان کتاب با چشم بسته در حکم وحی منزل بشمارند. بلکه باید با روش معقول دنیاپسندی که امروز مقبول جمیع محققان عالم است در احیای متون قدیم، نخست تا حدّ مقدور، جمیع نسخ خطی معتبر قدیم آن متن را در هر جا و هر کتابخانه که هست جمع آورد و از طریق مقابله و مقایسه بدوی شجره‌نامه، آن‌ها را معلوم داشت و سپس از آن میان، نسخه‌ای را که قطعاً اصیل‌تر است اساس تشخیص قرار داد و از سایر نسخ، آن‌هایی را که به نسبت، اصلی و معتبر هستند و به جهاتی در خور توجه و اهتمام می‌باشند نگه داشت و اختلاف قرائات و نسخه‌بدل‌های آن‌ها را هر قدر جزئی و ناچیز هم به نظر بیاید با کمال دقت ضبط کرد» (زرین‌کوب، ۱۳۳۶: ۳۱۳ و ۳۱۴).

به باور سمیعی، درجه بالاتر تصحیح متون، سنجش انتقادی نسخه‌هاست برای دست‌یافتن به نسخه‌های مادر. برای نیل به این مقصود باید کار تحقیقی بس پیچیده و ظریفی انجام گیرد تا در نتیجه آن بتوان، شجره نسخه‌ها را ترسیم کرد و هر گروه از آن‌ها را به یک نسخه مادر متصل ساخت ... عالی‌ترین درجه تصحیح متون، «تصحیح انتقادی محتوایی» است. در این مرتبه، مصحح علاوه بر نقد منابع و نسخه‌ها، بیش خود و تصویری را که بر اثر تحقیق از شخصیت و نگرش صاحب اثر حاصل کرده به یاری می‌خواند (ن.ک: سمیعی، ۱۳۶۱: ۵۲). زرین‌کوب نیز احیا و تصحیح انتقادی متون قدیم را مورد توجه قرار داده و از ضرورت‌ها دانسته است (ن.ک: زرین‌کوب، ۱۳۳۶: ۳۱۴).

در ادامه این بخش، برخی از مهم‌ترین عناوین و موضوعات مرتبط با دانش تصحیح متون خطی که لازم است در نسخه‌خوانی و نسخه‌شناسی مورد توجه واقع شود، فهرست شده است. پژوهشگر نسخ خطی، پیش از تصحیح و چاپ متن‌های خطی، با توجه به موضوع نسخه خطی که قرار است تصحیح و تحقیق شود، بایسته است آشنایی کامل و دقیقی از این موضوعات داشته باشد و اطلاعات کافی در این زمینه به دست آورد:^۱

۱. فهرست ارائه‌شده، فاقد ترتیب خاصی است و در تدوین منابع، با توجه به دیدگاه‌های صاحب‌نظران و اساتید، می‌تواند ترتیبی منطقی در این موضوعات رعایت شود.

- شناخت مجموعه‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان؛
- شناخت مراجع معتبر در نسخه‌های خطی (فهارس، کتابشناسی‌ها، فرهنگ‌ها، زندگی‌نامه‌ها، دایرةالمعارف‌ها)؛
- شناخت و مطالعه تاریخ نسخه‌های خطی اسلامی و قرآنی؛
- آشنایی با مصطلحات نسخ خطی و دانش تصحیح متون؛
- آشنایی با ساختار و انواع نسخ خطی^۱؛
- آشنایی با فهرست نسخه‌های خطی مهم خارجی و داخلی^۲؛
- آشنایی با پایگاه‌های اطلاعاتی و سایت‌های اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی؛
- آشنایی با مراحل و شیوه‌ها در روش‌های تصحیح نسخه‌های خطی اسلامی^۳؛
- آشنایی با روش‌های تصحیح نسخ خطی، شامل: تصحیح بر مبنای نسخه اساس، تصحیح التقاطی، شیوه بینابین و تصحیح قیاسی^۴؛
- آشنایی با روش تصحیح انتقادی متون^۵؛

۱. برای مطالعه بیشتر در زمینه انواع و ساختار نسخه‌های خطی، ن.ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۵-۷۲ و ۱۹۹-۲۳۰؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۹۸: ۱۴-۱۶.
۲. پیش‌تر به چند مورد از مهم‌ترین این فهرست‌ها اشاره شد.
۳. یکی از نوشته‌های مفید که مراحل تصحیح انتقادی یک اثر را شرح می‌دهد، مقاله رنه ولک و اوستین وارن با عنوان «از گردآوری نسخ تا تصحیح انتقادی» است که در آن، اشاره‌های فراوان و جالبی به چگونگی انجام این کار در ادبیات غرب شده است. این مقاله، ترجمه فصل ششم کتاب نظریه ادبیات است.
۴. در تصحیح بر پایه نسخه اساس، نسخه‌ای که از نظر اصالت، صحت و قدمت بر دیگر نسخه‌های موجود برتری آشکاری دارد، اساس متن نهایی قرار می‌گیرد. در تصحیح التقاطی، از آنجا که هیچ نسخه‌ای را نمی‌توان کاملاً اصیل‌تر و صحیح‌تر از دیگر نسخه‌ها دانست، ضبط متن نهایی از میان ضبط نسخه‌های گوناگون (هر کدام اصیل‌تر و صحیح‌تر) برگزیده می‌شود» (عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۶ و ۷). البته «روش بینابین» و «روش قیاسی» نیز از روش‌های دیگر تصحیح متون به شمار می‌روند. در تصحیح قیاسی، مصحح در جایی که ضبط همگی نسخه‌های موجود متن را «ناصحیح» (یا «نااصیل») تشخیص می‌دهد، بر پایه شناختی که از الفاظ، مفاهیم، متون هم‌خانواده، زمان و مکان تألیف متن به دست آورده، ضبطی را که صحیح‌تر و اصیل‌تر می‌پندارد، به جای ضبط نسخه‌ها پیشنهاد می‌کند و (با ذکر ضبط نادرست نسخه‌ها در پانویس) در متن نهایی جای می‌دهد (ن.ک: همان). در مقاله «روش تصحیح متون فارسی» نوشته تقی بیش نیز انواع روش‌های تصحیح (انتقادی، التقاطی و قیاسی) و توضیحات هر یک به تفصیل بیان شده است (ن.ک: همان، ۱۳۵۴: ۴۱۳-۴۲۵).
۵. از آنجا که روش تصحیح انتقادی از روش‌های مهم و علمی در تصحیح متون خطی به شمار می‌رود، با عنوان جداگانه ذکر گردید. اهمیت این روش از آنجا نیز روشن می‌شود که شماری از کتب آموزشی در تصحیح متون، به این روش اعتنا دارند و عنوان این کتاب‌ها نیز گویای این مطلب است. مانند کتاب روش تصحیح انتقادی متون، اثر منصور ثروت و کتاب تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، اثر نجیب مایل هروی. مقاله «از گردآوری نسخ تا تصحیح انتقادی»، نوشته رنه ولک و اوستین وارن ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر نیز در معرفی روش تصحیح انتقادی، شایسته توجه است.

- بررسی و تحلیل مزیت‌ها و ایرادهای هر یک از روش‌های تصحیح متون؛
- شناخت سیر فرآیند تصحیح متون خطی^۱؛
- شناخت روش‌های تحقیق و مرجع‌شناسی در نسخه‌های خطی؛
- شناخت علامات و روش‌های تشخیص نسخه‌های اصلی و جعلی؛
- اصول نوشتن مقدمه برای متون مصحح؛
- طریقه و روش نوشتن توضیحات و تعلیقات برای متون خطی علمی^۲؛
- آشنایی با تاریخچه خط و انواع خطوط اسلامی در نگارش نسخ خطی^۳؛
- شناخت رسم‌الخط و کتابت نسخه‌ها و نحوه قرائت صحیح آن‌ها؛
- آشنایی با شیوه تصحیح متون در میان گذشتگان؛
- آشنایی با روش کار مصححان بزرگ،^۴ (مانند روش علامه قزوینی در تصحیح متون)؛^۵

۱. جویا جهانبخش در کتاب راهنمای تصحیح متون، پیش از هفت مرحله، از آغاز فرآیند تصحیح تا انتشار، ذکر کرده است که تا حدودی کامل و سودمند است (ن.ک: جهانبخش، ۱۳۹۰: ۳۵ و ۳۶).
۲. درباره حاشیه‌نگاری و تعلیقه‌نویسی بر متون خطی بیان کرده‌اند: «برای توضیح کلمات غریب و اصطلاحات مجهول، لازم است تعلیقات کافی نوشته شود، باید از مصادر خطی دیگر، آنچه محتوا و ماده علمی و ادبی کتاب را افزایش می‌دهد، بدان افزوده گردد» (جواد، ۱۳۷۷: ۱۰۲)؛ «رسم شده است که مشکلات لغوی و ادبی و تاریخی متن را در تعلیقات مورد بحث قرار بدهند و خواننده را از مراجعه به کتب متعدد بی‌نیاز کنند» (بینش، ۱۳۵۴: ۵۶۳).
- برای مطالعه بیشتر ن.ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۵۰۲ و ۵۰۳؛ بینش، ۱۳۵۴: ۵۶۵-۵۶۳؛ جهانبخش، ۱۳۹۰: ۶۵-۷۰.
۳. شناسایی انواع خطوطی که کاتبان در روزگاران گذشته جهت کتابت کتب مختلف علمی و ادبی از آن بهره جسته‌اند، از آن جهت که خواندن و فهم متن را برای مصحح آسان می‌سازد، امری بسیار ضروری و لازم است. برای آشنایی با انواع خطوط و ویژگی‌های هریک، تحولات خط در نسخ خطی و خط‌های متداول در نسخه‌نویسی و کتابت، ن.ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۶۰-۲۷۳؛ مسجدی، ۱۳۹۷: ۹۷-۱۳۴.
۴. در مورد مصححان و محققان بزرگ تصحیح متون و روش‌ها و دیدگاه‌های ایشان در تصحیح متون، ن.ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۹۴-۴۰۰؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۹۸: ۵۳-۵۹. از جمله مصححان بنام ایرانی عبارت‌اند از: محمد قزوینی، نصرالله تقوی، محمدعلی فروغی، محمدتقی بهار، عبدالعظیم قریب، احمد بهمنیار، عباس اقبال آشتیانی، حبیب یغمایی، جلال‌الدین همایی، سید محمد مشکاة و مجتبی مینوی. نسل دیگر ایشان: یحیی مهدوی، ذبیح‌الله صفا، محمد معین، بدیع‌الزمان فروزانفر، محمدتقی دانش‌پژوه، مهدی بیانی، جلال‌الدین محدث ارموی، احمدعلی رجائی و غلامحسین یوسفی (ن.ک. افشار، ۱۳۸۴: ۱۸۲ و ۱۸۳).
۵. یکی از محققان می‌نویسد: «در حوزه متون فارسی، تا آنجا که می‌دانم، نخستین ایرانی که به شیوه جدید به تصحیح متون پرداخت، محمد قزوینی (متوفی ۱۳۲۸ ش) است (عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۴). برای مطالعه بیشتر با روش تصحیح متون قزوینی ن.ک: امیدسالار، ۱۳۸۴: ۱۹۸-۲۰۶؛ چرمگی عمرانی، ۱۳۹۸: ۵۵ و ۵۶.
- ایرج افشار آغاز تصحیح و نشر متون فارسی با اصول علمی و انتقادی را همزمان با فعالیت‌های علمی محمد قزوینی (م ۱۳۲۸ ش) در اروپا دانسته است (ن.ک. افشار، ۱۳۸۴: ۱۸۲).

- آشنایی با شیوه مصححان اروپایی و غربی.^۱

لازم به ذکر است که هر یک از عناوین و موضوعات پیش گفته و بسیاری از موارد دیگر، اختصاص به رشته‌های تخصصی نسخه‌شناسی دارد و تخصص یافتن در آن زمینه‌ها و آشنایی با موضوعات مذکور در رشته‌های علوم انسانی و اسلامی، از جمله زبان و ادبیات فارسی و عربی و ترکی و گرایش‌های آن‌ها، همچنین الهیات و گرایش‌های آن‌ها از جمله علوم قرآن و حدیث، فقه و اصول، فلسفه و کلام اسلامی، تاریخ و ملل اسلامی و ادیان و عرفان اسلامی، به عنوان مقدمه کلی و علمی برای انجام تصحیح و تحقیق متون خطی در حوزه‌های قرآنی و حدیثی و دیگر حوزه‌ها به شمار می‌رود. بدیهی است که بدون اطلاع از این مباحث و مبانی و همچنین مراحل و روش‌های تصحیح این متون و مزایا و معایب آن‌ها، نمی‌توان اثری معتبر و قانونمند به گنجینه عظیم علوم و معارف اسلامی افزود.

۳- منابع کارآمد

مطالعه و نگارش درباره نسخه‌پژوهی، اصول و مبانی آن و نیز شیوه‌ها و روش‌های تصحیح نسخه‌های خطی، اغلب در عصر حاضر مورد توجه پژوهشگران و نسخه‌شناسان قرار گرفته است. این آثار در قالب کتاب، مقالات و مداخل دایرة المعارف‌ها و مقدمه فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه‌ها در آغاز مجلّات به نگارش درآمده‌اند. پژوهشگران برای آشنایی و یادگیری با قواعد و اصول نسخ خطی و شیوه‌های تصحیح متون خطی و مقابله نسخه‌ها و ثبت نسخه‌بدل‌ها،^۲ باید به کتاب‌ها و مقالات و منابع الکترونیکی در این زمینه مراجعه کنند.

۱. نسخه‌شناسانی نظیر: کارل لاخمان، هرمان اته، اِشتوری، فلوگل؛ مصححان: لسترنج، ادوارد براون، هلموت ریتز، برتلس، پاول هرن، پطروشفسکی (ن.ک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۹۴). در مورد سنت تصحیح متن در غرب و خصوصیات فن تصحیح اروپایی و همچنین شیوه تصحیح علامه قزوینی، ن.ک: امیدسالار، ۱۳۸۴: ۱۸۹-۲۰۶. نویسنده مقاله مزبور، سنت تصحیح متن در غرب را به سه مرحله تقسیم کرده است: ۱. بررسی دستنویس‌ها، ۲. مقایسه نسخه‌ها و ۳. اصلاح دستنویس‌ها (ن.ک. همان: ۱۸۹ و ۱۹۴-۱۹۶).

۲. در مورد اهمیت ضبط کامل نسخه‌بدل‌ها، ن.ک: علی اشرف صادقی، «ضوابط تصحیح متن‌های کهن»، نامه بهارستان، شماره اول و دوم، ص ۲۷۴ و ۲۷۵؛ محمدرضا شفیعی کدکنی، «نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدل‌ها»، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره اول و دوم، ص ۹۳-۱۱۰؛ تقی بینش، «روش تصحیح متون فارسی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۱۱۶، ص ۵۶۱-۵۶۳؛ تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی (نجیب مایل هروی)، بخش «سازواره نسخه‌بدل‌ها» (ن.ک. همان: ۴۷۷-۴۹۸).

از کتاب‌هایی مهم در این زمینه می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

- ۱- تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نجیب مایل هروی (کتابخانه مجلس شورای اسلامی)؛
- ۲- نقد و تصحیح متون، نجیب مایل هروی (بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی)؛
- ۳- روش تصحیح نسخه‌های خطی، ترجمه کتاب قواعد تحقیق المخطوطات اثر صلاح‌الدین المنجد^۱، ترجمه: حسین خدیوچم. ترجمه دیگری از این کتاب با عنوان روش تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی از محمود فاضل (یزدی مطلق) انجام شده است؛
- ۴- روش تحقیق انتقادی متون، برگشتراسر و عبدالسلام هارون، ترجمه جمال‌الدین شیرازیان؛
- ۵- تحقیق التراث، اثر عبدالهادی فضلی، مکتبه العلم، ۱۴۰۲؛
- ۶- تحقیق النصوص و نشرها، عبدالسلام هارون، قاهرة: ۱۹۵۴؛
- ۷- تحقیق النصوص بین اخطاء المؤلفین و اصلاح الرواة و التّساخ و المحققین، بشار عواد معروف، دارالغرب الاسلامی، ۲۰۰۹؛
- ۸- نقد و تصحیح متون و روش‌های آن، تألیف جمال‌الدین شیرازیان؛
- ۹- توضیحی در باب روش تصحیح متون کهن به شیوه علمی - اجتهادی، محمد مهدی ناصح؛
- ۱۰- روش تصحیح انتقادی متون، منصور ثروت (انتشارات پایا)؛
- ۱۱- آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)، غلامرضا فدایی (انتشارات سمت)؛
- ۱۲- شیوه‌نامه تصحیح متون: راهنمای تحقیق و احیای متون خطی، محمدجواد اصغری هاشمی؛
- ۱۳- اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی، حبیب‌الله عظیمی (سازمان اسناد و کتابخانه ملی)؛
- ۱۴- نسخه‌نامه، حبیب‌الله عظیمی (بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی)؛
- ۱۵- راهنمای تصحیح متون، جويا جهانبخش (دفتر نشر میراث مکتوب)؛

۱. تقی‌بیش در مقاله مفصل خود به عنوان «روش تصحیح متون فارسی»، این مطلب را یادآور شده‌اند که آقای منجد به طوری که از عنوان و متن عربی اثرش (قواعد تحقیق المخطوطات) برمی‌آید، به کتاب‌های عربی، نظر داشته و در نهایت می‌توان از آن اثر سودمند در کلیات برای متون فارسی استفاده کرد (ن.ک: بیش، ۱۳۵۴: ۳۹۷).

- ۱۶- فرهنگ مصطلحات نسخه‌شناسی، مهدی باقی (نشر نی)؛
 - ۱۷- کتابشناسی کتاب‌های خطی، محمد مهدی بیانی؛
 - ۱۸- واژه‌نامه نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی، حسن هاشمی میناباد؛
 - ۱۹- نسخه‌های خطی و آثار کمیاب، حسین مسجدی (دانشگاه پیام نور)؛
 - ۲۰- کارگاه روش تصحیح نسخه‌های خطی، مرتضی چرمگی عمرانی و علی (پدرام) میرزایی (دانشگاه پیام‌نور)؛
 - ۲۱- دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، مدخل‌های مرتبط با نسخه‌شناسی؛
 - ۲۲- سنت تصحیح متن در ایران پس از اسلام، مجتبی مجرّد (رساله دکتری نویسنده و برنده جایزه دکتر فتح‌الله مجتبابی)؛
- علاوه بر این، مجموعه مقالات روش‌های تصحیح نسخ خطی، به کوشش: محمود نظری، در دو جلد، در سال ۱۳۸۶ از سوی کتابخانه مرکزی مرکز اسناد دانشگاه تهران منتشر شده است.
- در زمینه نسخه‌پژوهی و اصول و فنون تصحیح نسخ خطی، نشریه‌ها، مجلات و فصلنامه‌های مختلفی به صورت تخصصی و علمی فعالیت دارند و مقالات متعددی در این موضوعات در آن‌ها به نگارش درآمده‌اند. دو مجله «نامه بهارستان» و «پیام بهارستان» (کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، مجله «آینه میراث» (مرکز پژوهشی میراث مکتوب) و نشریه «نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» (بنیان‌گذاران: ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه) از جمله این مجلات تخصصی در حوزه متون و نسخه‌های خطی است. مجله «آینه میراث» که توسط مؤسسه میراث مکتوب به چاپ می‌رسد، مقالاتش منحصراً در قلمرو شناساندن نسخه‌های خطی و طریقه تصحیح متون و ارائه انتقاد از متون چاپ‌شده است.
- در ادامه به ذکر چند مقاله مهم و مفید در تحقیق و تصحیح متون خطی که مطالعه آن‌ها به پژوهشگران نسخه‌پژوهی قرآنی و حدیثی توصیه می‌گردد، اکتفا می‌شود:
- «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، عبدالحسین زرّین‌کوب، مجله یغما، سال دهم، شماره ۶: شهریور ۱۳۳۶ و شماره ۷: مهر ۱۳۳۶. این مقاله در مجله آینه میراث نیز با این مشخصات منتشر شده است: «درباره تصحیح متون»، روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی، شماره ۱، زمستان ۱۳۷۷.

- «نکته‌هایی در باب تصحیح متون»، احمد سمیعی، نشر دانش، جلد ۴، شماره ۱۲ و شماره دوم سال چهارم: بهمن و اسفند ۱۳۶۲.
- «لزوم احیای کتب قدیمه»، عباس اقبال، مجله یادگار، جلد ۲، شماره ۲، شهریور ۱۳۲۴.
- «روش تصحیح متون فارسی»، تقی بینش، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، جلد ۲۷، شماره ۱۱۵ و ۱۱۶: زمستان ۱۳۵۴.
- «چگونگی نسخ خطی و نقد روش‌های آن»، سیدعبدالله انوار، کتاب ماه کلیات، شماره ۹۲ و ۹۳، مرداد و شهریور ۱۳۸۴.
- «لزوم طبع انتقادی متون معتبر فارسی»، جعفر شعار، راهنمای کتاب، جلد ۱۰، شماره ۲، تیر ۱۳۴۶.
- «روش علمی برای تصحیح متون»، مسعود فرزاد، مجله گوهر، سال دوم، شماره ۲۲: دی ۱۳۵۳.
- «روش تصحیح نسخه‌های خطی»، نصرت‌الله فروهر، کیهان فرهنگی، شماره ۱۶۵، تیر ۱۳۷۹.
- «تصحیح متون کهن: مفهوم، عناصر، روش‌ها (۱ و ۲)»، جویا جهانبخش، پژوهش و حوزه، شماره ۱۰ و ۱۱، تابستان ۱۳۸۱.
- «از گردآوری نسخ تا تصحیح انتقادی»، رنه ولک و اوستین وارن، ترجمه: ضیاء موحد و پرویز مهاجر، مجله فرهنگ، شماره ۲ و ۳، بهار و پاییز ۱۳۶۷.
- «درباره تصحیح متون: فن تصحیح متون»، مصطفی جواد، مجله آینه میراث، ترجمه: علی محدث، شماره ۲، پاییز ۱۳۷۷. مقاله مزبور در مجله مطالعات اسلامی با این مشخصات منتشر شده است: «فن تصحیح متون»، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۵۶.
- «تصحیح متن و تعلیقه‌نویسی بر آن»، بشّار عواد معروف، مجله مشکوة، ترجمه: علی محدث، شماره ۷۰، ص ۸۲-۹۹.
- مطالعه و آموزش منابع مذکور (کتب و مقالات) برای محققان علوم انسانی و اسلامی، به ویژه علوم قرآنی و حدیثی، لازم است تنها محدود به آموزش کلیات مسائل مربوط به نسخه‌های خطی و اصول و شیوه‌های تصحیح متون خطی باشد و به مباحث علمی و تخصصی دیگر نظیر تاریخ خط و کتابت، انواع خط، خوشنویسی، انواع مرکب، تذهیب، کتاب‌آرایی، صحافی و جلدسازی، شیوه‌های مرمت، انواع کاغذ، مَهرشناسی، حفاظت و نگهداری نسخ خطی و بسیاری اطلاعات دیگر که به جلوه‌های هنری نسخ خطی مرتبط‌اند و مستقیماً با تصحیح متن ارتباط ندارد، بدون تخصّص وارد نشوند. بیشترین تمرکز باید بر روی «محتوای نسخه‌ها و

شناساندن نسخه‌های خطی مرتبط با علوم قرآنی و حدیثی و «تصحیح عملی و علمی»، «مقدمه‌نویسی»، «نقد» و «ترجمه» این آثار و در نهایت «آماده‌کردن دانش‌آموختگان و پژوهشگران این رشته‌ها برای کار تخصصی تصحیح نسخ خطی در حوزه مرتبط» باشد.

نتیجه‌گیری

۱- ورود تخصصی به وادی تصحیح متون خطی، نیازمند مطالعه در زمینه‌های علم نسخه-شناسی (codicologie) و آشنایی با بایسته‌های نسخه‌پژوهی است که در مقاله حاضر سه مورد از این بایسته‌ها در موضوعات قرآنی و حدیثی که عبارت‌اند از: «روش‌های صحیح نسخه‌یابی»، «روش‌های تصحیح» و «شناساندن برخی منابع در زمینه نسخه‌شناسی»، مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است.

۲- یکی از مراحل اساسی و مهم در تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی، مرحله نسخه‌یابی و انتخاب نسخه‌ها برای شروع کار تصحیح و تحقیق نسخه خطی است. امروزه مراجعه به فهرست نسخه‌هایی که در قالب کتاب منتشر شده‌اند، از گونه‌های رایج در یافتن نسخه‌های خطی است و معمولاً کتابخانه‌ها، دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی مختلف، برای تسهیل در جستجوی نسخه‌های موجود، اقدام به تنظیم این فهرست‌ها نموده‌اند. مطالعه و رجوع به این فهرست‌ها که در دو قالب چاپی و الکترونیکی قابل دسترسی و جستجو است، از بایسته‌های نسخه‌پژوهی به شمار می‌رود.

۳- مصحح محقق، پس از مرحله نسخه‌یابی بایسته است ضمن آشنایی با روش‌های تصحیح متون خطی و مزایا و اشکالات هر کدام، روش علمی برای تصحیح متون را انتخاب کند. یکی از بهترین و علمی‌ترین روش‌های تصحیح متون، «روش تصحیح انتقادی» است که در این روش، کار اصلی مصحح بر نقد متن و سنجش انتقادی نسخه‌ها استوار است و شایسته است مصحح محقق، در مرحله روش‌شناسی تصحیح، توجه ویژه‌ای به این امر داشته باشد.

۴- مراجعه به منابع موجود علمی در زمینه نسخه‌پژوهی که در قالب کتاب، مقاله و منابع دیگر به نگارش درآمده‌اند و مطالعه دیدگاه‌های مختلف، از ضروریات پیش از اقدام برای تصحیح و انتشار متون خطی به شمار می‌رود. مصحح محقق، لازم است ضمن آشنایی با «قواعد و فنون نسخه‌شناسی»، «نسخه‌خوانی»، «شیوه‌های تصحیح»، «مقدمه‌نویسی» و

«نقد» و «ترجمه» این آثار، «منابع کارآمد» و دست اول را مورد مطالعه و مذاقه قرار دهند که این امر در بازدهی مفید نسخه مصحح و انتشار شایسته آن، امری مهم به شمار می آید.

منابع

۱. افشار، ایرج (۱۳۸۴). «مسائل نقل و تصحیح متن های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه خطی». نامه بهارستان، سال ششم، شماره اول - دوم، دفتر ۱۱ و ۱۲.
۲. امیدسالار، محمود (۱۳۸۴). «علامه قزوینی و فن تصحیح متن». نامه بهارستان، سال ششم، شماره اول و دوم، دفتر ۱۱ و ۱۲.
۳. انوار (استعلامی)، پروین (۱۳۷۸). مآخذشناسی و استفاده از کتابخانه. تهران: زوار، ویرایش پنجم.
۴. بینش، تقی (۱۳۵۴). «روش تصحیح متون فارسی». دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، دوره ۲۷، شماره ۱۱۵ و ۱۱۶.
۵. جواد، مصطفی (۱۳۷۷). «فن تصحیح متون». آینه میراث، مترجم: علی محدث، شماره ۲.
۶. جهانبخش، جويا (۱۳۹۰). راهنمای تصحیح متون. تهران: دفتر نشر میراث مکتوب، چاپ سوم.
۷. چرمگی عمرانی، مرتضی و علی (پدرام) میرزایی (۱۳۸۹). کارگاه روش تصحیح نسخه-های خطی. تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ دوم.
۸. رنجبر، احمد (۱۳۷۷). روش تحقیق و مآخذشناسی. تهران: اساطیر، چاپ پنجم.
۹. رُمن، استیفن (۱۳۷۳). «نسخه های خطی اسلامی در کتابخانه های کانادا (مونترال و تورنتو) مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ترجمه: پروین انوار (استعلامی)، شماره ۱۷ و ۱۸.
۱۰. زرّین کوب، عبدالحسین (۱۳۳۶). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی». یغما، سال دهم، شماره ۶ و ۷.
۱۱. _____ (۱۳۷۷). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی». آینه میراث، سال اول، شماره اول.

۱۲. ستوده، غلامرضا (۱۳۸۶). مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ دوازدهم.
۱۳. سمیعی، احمد (۱۳۶۱). «نکته‌هایی در باب تصحیح متون»، نشر دانش، شماره ۱۲.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). «نقش ایدئولوژیک نسخه بدل‌ها». نامه بهارستان، سال پنجم، شماره اول و دوم، دفتر ۹ و ۱۰.
۱۵. صادقی، علی‌اشرف (۱۳۸۴)، «ضوابط تصحیح متن‌های کهن»، نامه بهارستان، سال ششم، شماره ۱۱ و ۱۲.
۱۶. عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول.
۱۷. عظیمی، حبیب‌الله و ایوب نازی (۱۳۸۹). «نسخ خطی و فهرست‌نویسی آن در ایران». تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، سال چهل و چهارم، شماره ۵۲.
۱۸. عمادی حائری، محمد (۱۳۸۷). «تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی». گزارش میراث، دوره دوم، سال سوم، شماره ۲۵ و ۲۶.
۱۹. فدائی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ اول.
۲۰. فرزاد، مسعود (۱۳۵۳). «روش علمی برای تصحیح متون»، مجله گوهر، سال دوم، شماره ۲۲.
۲۱. مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹.
۲۲. مسجدی، حسین (۱۳۹۷). نسخه‌های خطی و آثار کمیاب. تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ اول.
۲۳. المنجد، صلاح‌الدین (۱۳۷۷). «روش تصحیح نسخه‌های خطی»، آینه میراث، ترجمه: حسین خدیوچم، سال اول، شماره سوم و چهارم.
۲۴. المنجد، صلاح‌الدین (۱۹۸۷). قواعد تحقیق المخطوطات. بیروت: دارالکتب الجديد، الطبعة السابعة.
۲۵. ولک، رنه و اوستین وارن (۱۳۶۷). «از گردآوری نسخ تا تصحیح انتقادی». فرهنگ، ترجمه: ضیاء موحد و پرویز مهاجر، شماره ۲ و ۳.